

RELIGIEUS ERFGOED ALS GEMEENSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID

Waarschijnlijk ben ik voor dit afsluitende woord gevraagd omdat ik mij de afgelopen tijd met artikelen en statements vrij stevig heb geroerd in de problematiek van het religieus erfgoed. Ik kan me een gesprek herinneren, dat ik samen met mgr. Van Luyn kortgeleden heb gevoerd met enkele politici. Met enige verwondering merkten zij op dat ze bij ons een emotionele betrokkenheid bij deze thematiek bespeurden. Ze hadden gelijk. We hebben uitgelegd dat onze emotie niet zozeer de zakelijke kant van het verhaal betrof, maar dat voor ons deze kwesties raken aan het wezen van ons kerk – zijn zelf. Aan de ene kant gaat het bij kerken niet primair om fraaie bouwwerken, maar om heilige plaatsen, waar wij en veel mensen een sterke religieuze en emotionele betrokkenheid bij hebben, gelovigen en zelfs ook niet-gelovigen. Aan de andere kant constateren wij ook meer en meer dat de kwestie van de kerkgebouwen inmiddels zoveel tijd, geld en energie opsloort, niet alleen bij bisschoppen, maar ook bij onze curies en bij mensen uit alle geledingen van de Kerk, dat onze eigenlijke opdracht – de verkondiging van de Blijde Boodschap – soms ondergesneeuwd dreigt te raken. Over de redenen daarvan zal ik straks iets zeggen. Ook het beeld van de Kerk naar buiten toe wordt er, naar mijn mening, te sterk door gekleurd. Mensen lezen voortdurend over financiële problemen, kerksluitingen, krimpscenario's en zo meer. Toch is dat maar de halve waarheid.

Op zoek naar God

Veroorlooft u mij derhalve om, alvorens op de problematiek zelf in te gaan, eerst heel kort iets te zeggen over het brede kader waar dit alles in staat. Waar zijn we met geloof en kerk gekomen? Ik denk dat het nodig is hier iets over te zeggen om alles in het juiste perspectief te kunnen zien. Het beeld van de Christendom en Kerk in onze tijd is tweevoudig. Het is waar: we zijn vergrijsd en zien een teruggang in kerkelijke participatie. Maar er is ook een andere kant. Meer dan ooit zijn mensen op zoek naar levensoriëntatie, jong en oud. Een Duitse acteur trekt op dit moment volle zalen. Het enige dat hij doet is voorlezen uit de Bijbel. Mensen komen van heinde en ver, betalen een forse entreeprijs, maar ze komen. En ook zelf krijg ik regelmatig verzoeken van groepen studenten, jonge werkgevers, sociëteiten, gewoon om te praten over geloof en zingeving. Het aantal jonge volwassenen dat tot de Kerk toetreedt en vraagt om het doopsel neemt jaarlijks niet af, maar toe, inmiddels vele honderden per jaar over heel Nederland. Het kan de vergrijzing niet opvangen, maar is wel een nieuw fenomeen. En als ik dan kijk waar ze vandaan komen, dan constateer ik dat velen hun weg gevonden hebben via religieuze bewegingen, bedevaartsoorden, maar vaak ook juist via kerken waar ze een zekere mystiek en sacraliteit hebben ervaren, in het gebouw en in de liturgie. Velen zijn op zoek naar het mysterie van God achter de platte werkelijkheid van alledag. En dat is een constatering die – zal ik straks betogen – ook directe relevantie heeft voor ons kerkgebouwenbeleid.

Overtolligheid is niet het probleem

Dat is het brede kader. En dan de gebouwen zelf. U heeft vandaag uitgebreid de feiten gehoord, en u bent op bekwaame wijze geïnformeerd over alle theologische, juridische, economische en architectonische kanten van het probleem. Dat hoef ik niet te herhalen. Van mij wordt verwacht dat ik een en ander kort samenvat en probeer oplossingsrichtingen aan te geven. Maar eerst: wat is nu eigenlijk precies het probleem? Dat het soms nodig is om kerken af te breken of her te bestemmen, is niets nieuws. Dat is alle eeuwen door gebeurd. Door de verandering van de maatschappij of de samenstelling van de bevolking kunnen

kerken soms op de verkeerde plaats komen te staan. Op de ene plek zijn ze overvloedig geworden, terwijl elders weer nieuwe moeten worden gebouwd. Zowel binnen de protestantse als ook binnen de katholieke geloofsgemeenschap worden ook nu nieuwe kerken gebouwd. In mijn bisdom bereiden we momenteel de bouw van drie nieuwe kerken voor.

Ook het volume van overvloedige kerkgebouwen is niet het eigenlijke probleem. In sommige andere landen is dat nog groter. In Frankrijk b.v. is het kerkbezoek zeer laag, en het aantal kerken en kerkjes zeer hoog. Maar niemand zit ermee. In veel kerken wordt incidenteel liturgie gevierd, maar ze zijn wel open voor mensen om even binnen te lopen, een kaarsje op te steken of wat te bidden. Ook bij ons, met name in de steden, blijkt hier steeds meer behoefte aan te zijn. Gaat u maar eens kijken in het centrum van Amsterdam waar vele tienduizenden mensen de kerken weten te vinden, natuurlijk uit toeristisch oogpunt, maar ook voor stilte, voor gebed, en voor pastorale en sociale hulpverlening. In Rotterdam heeft men kortgeleden geprobeerd dat laatste te kwantificeren, en kwam tot verrassend hoge getallen.

Religieus erfgoed

Het feit dat overvloedigheid van kerken in relatie tot liturgisch gebruik in veel landen niet als probleem wordt ervaren, komt natuurlijk omdat de overheid alle kerken die ze zelf als monumentaal erkent ook onderhoudt. Dit wordt daar ook niet ervaren als in tegenspraak met de scheiding van Kerk en Staat. Het gaat tenslotte om het behoud van het religieus erfgoed voor de komende generaties. Dit is van belang voor de hele samenleving, onafhankelijk van denominatie, en van geloof of ongeloof. Daarbij komt dat scheiding van Kerk en Staat natuurlijk ook niet hoeft uit te sluiten dat een overheid het belang ziet van kerken voor zingeving, voor waarden en normen, maar ook voor gemeenschapsvorming, voor sociale hulpverlening en armoedebestrijding, en dat dan ook steunt.

Daarmee komen we bij de redenen waarom overvloedigheid van monumentale kerken met name in Nederland wél een probleem is. Het zijn er hoofdzakelijk twee:

- * Het eerste is dat Nederland geen traditie heeft van substantiële overheidsparticipatie bij het behoud van ons religieus erfgoed. Tegelijk heeft de Kerk de grenzen van haar financiële mogelijkheden hierin volledig bereikt. Ik kom er straks op terug.

- * De tweede reden waarom het religieus erfgoed in Nederland vaak eerder een probleem is dan een vreugde, is het feit dat ook de mogelijkheid van herbesteding z'n grenzen bereikt heeft. Dit wordt vaak onvoldoende waargenomen. Als het thema van overvloedige kerken ter sprake komt, roept iedereen bijna reflexief: Herbesteding! De realiteit is echter anders.

Herbesteding lost weinig op

U heeft er vanochtend de resultaten vernomen van recent onderzoek, waaruit blijkt dat de meeste herbestedingsprojecten uit het verleden als mislukt moeten worden beschouwd. Dit kan zijn vanwege economische, juridische, religieuze of sociale gronden. Natuurlijk zijn er ook nu nog kerken die in redelijkheid wél herbestedend kunnen worden. Dit zijn met name de architectonisch wat neutralere kerkgebouwen, die vooral vanwege hun bijzondere bouwkundige stijl en minder vanwege hun betekenis als religieus erfgoed op de monumenten lijst zijn gezet. Als goed voorbeeld is een moderne monumentale kerk in Alkmaar genoemd, die is omgevormd tot hospice met kapelruimte. Dit kan iedereen begrijpen en accepteren. Maar deze groep monumentale kerken is al grotendeels herbestedend. Wat nu overblijft zijn vooral kerkgebouwen die zozeer doortrokken zijn van kerkelijkheid en sacraliteit, dat ze niet volledig profaan herbestedend kunnen worden en ook niet meer voor een profane functie zullen

worden vrijgegeven. In het verleden is dit onder druk van vigerend overheidsbeleid soms wel gebeurd. We dragen hiervan nog steeds de last.

Ik werd laatst aangesproken door een moslimvrouw. Ze vertelde dat ze naast een katholieke kerk woont waarin nu appartementen zijn gevestigd. Ze vond het verschrikkelijk. Ik ben zelf opgegroeid in Alkmaar. Midden in de stad staat de Grote kerk. Het is sedert de Reformatie een protestantse kerk die al tientallen jaren lang ook een profane museale functie heeft. Maar museale functies hebben de neiging uit te dijen. Soms is er ook een modeshow of een autosalon in de kerk. En dan krijg ik als bisschop steevast de volle laag: "Hoe kunt u dit toestaan?" Mijn verweer dat het een protestantse kerk is die al ver voor mijn tijd is herbestemd, landt niet altijd. Een bisschop en een kerkgebouw... die hebben iets met elkaar te maken, is het gevoel van veel mensen. Dat er nog een Reformatie tussenzit, lijkt velen niet relevant. Ik vertel dit voorbeeldje alleen maar om te illustreren hoezeer profane herbestemming van een 'echte' kerk nog generaties later emoties blijft oproepen.

Antimissionair

En die weerstand tegen profanisering van oorspronkelijk heilige plaatsen wordt niet kleiner, zoals men misschien zou verwachten, maar juist groter. Ik herinner me een actualiteiten programma op de Duitse TV nog niet zo lang geleden, waar de problematiek van overtollige kerken werd besproken. Als een soort extreem voorbeeld werd Nederland opgevoerd. Beelden van kerken met woonfuncties erin, kantoren of winkels passeerden de revue. Het commentaar was bijna een beetje lacherig. Zo gaan ze in Nederland om met hun religieus erfgoed. Dit laat de Kerk gebeuren met haar sacrale plaatsen. Dit soort herbestemmingen, blijkt ook hieruit, zijn volstrekt antimissionair en fixeren bijna een soort faillissementgevoel voor komende generaties. De tijd dat we dit inderdaad lieten gebeuren is dan ook echt voorbij.

Tijden veranderen. We zijn door een tijdperk gegaan, waarin sterk rationalistisch en functionalistisch werd gedacht. Kerken moesten vooral multifunctioneel zijn. Het zijn grote kostbare ruimtes die vaak leeg staan. Dat is niet efficiënt. Een schuifwandje erin of een verplaatsbaar altaar, en je kunt er ook allerlei andere leuke dingen mee doen, zo redeneerde men. Het is al te seculier gedacht. Het ging voorbij aan de oerbetekenis van een kerkgebouw. Ook hierover is vandaag gesproken. Een kleine anekdote. Een kind vroeg aan een oude monnik: Waar woont God? Woont Hij in de lucht? Nee, Hij woont niet in de lucht. Woont Hij in de bergen? Nee, Hij woont niet in de bergen. 'God', antwoordde de oude monnik, 'woont in de tijd en in de ruimte die wij Hem geven'. Dit wijze antwoord duidt natuurlijk allereerst op ons eigen hart en ons eigen leven, maar toch ook op de fysieke ruimte die wij God geven.

Nuttigheids criterium

Een kerkgebouw hoeft niet nuttig te zijn. De oude grote kathedralen waren het ook niet. Het zijn plaatsen die mensen aan God afstaan, en voor Hem vrijhouden, opdat Hij er in kan wonen. Daarin ligt hun kracht. Als we ze vooral bouwen voor onszelf, en het nuttigheids-criterium als maatstaf nemen, dan trekt Hij zich bescheiden terug. Hier is gelukkig het tij gekeerd. Het besef dat de meeste herbestemmingen botsen met de sacraliteit die in steen en glas is vastgelegd, is duidelijk gegroeid. Scherper dan vroeger wordt gezien dat het religieus erfgoed precies als *religieus* erfgoed wordt vernietigd door het terug te brengen tot louter casco voor profane functies.

Nogmaals, een waardige maatschappelijk of sociale herbestemming kan in enkele gevallen. Een beperkt cultureel nevengebruik is mogelijk als het de religieuze hoofdbetekenis volledig intact laat. Binnenkerkelijke herbestemming, waarbij de liturgische ruimte verkleind wordt en parochiële ruimte gecreëerd, kent vele goede voorbeelden. Maar de oplossing voor het behoud van ons religieus erfgoed is dit alles zeker niet. Het is zelfs niet het probleem.

Dit doen we al jaren, waar het kan. Het probleem waar we nu voor staan is iets heel anders, namelijk dat de meerderheid van onze overtollige monumentale kerken niet herbestemd kán worden. Economisch en bouwkundig is het vrijwel onmogelijk. Emotioneel is de weerstand te groot. Tegelijk kan de parochie de last niet dragen. De overheid neemt onvoldoende financiële verantwoordelijkheid, en niemand weet hoe het verder moet. De kerken vervallen, of worden ingepakt, wachtend op nieuw overheidsbeleid. In feite is het vaak uitgestelde sloop. Ons rest in zo'n geval niets anders dan sloopvergunning aan te vragen. Hier ligt een dringende noodzaak tot handelen.

Verantwoordelijkheid van de samenleving

En daarmee zijn we terug bij de eerste en centrale reden waarom het religieus erfgoed in Nederland meer probleem is dan vreugde: het ontbreken van voldoende participatie van overheid en samenleving, en het ontbreken van heldere regelgeving. Zoals u weet komen vooral Rijksmonumenten nog in aanmerking voor een gedeeltelijke, maar helaas afnemende, subsidie. Gemeentelijke monumenten – de hoofdmoot van al onze monumentale kerken – moeten het vrijwel geheel zonder subsidie doen.

De meeste gemeentelijke overheden zetten kerken op de monumentenlijst, en menen daarmee hun taak volbracht te hebben. Inmiddels zijn alleen al zo'n duizend kátholieke kerken in heel Nederland tot monument bestempeld. Het kan zijn vanwege cultuurhistorische redenen, vanwege een bijzondere architectuur, of als beschermd stadsgezicht. Allemaal goede redenen, maar wel redenen die meer voor de samenleving dan voor de Kerk van belang zijn, maar zonder dat diezelfde samenleving dan ook verantwoordelijkheid daarvoor neemt.

De Kerk blijft zitten met enorme kosten, die door de vrije giften en gaven van de gelovigen moeten worden opgebracht. Zeker als een kerk voor de eredienst niet echt meer nodig is, kan men dit natuurlijk onmogelijk verwachten. Maar ook bij kerken die we nog wel gebruiken is er vaak toch een probleem. Een goed voorbeeld is onze Haarlemse kathedraal. Ondanks royale subsidies bedraagt onze eigen last altijd nog een kleine tien miljoen euro. Het is alleen maar om u een beeld te geven van de orde van grootte van het probleem.

Honderden gesprekspartners

Daarbij komt dat gemeenten een heel verschillend beleid voeren. Sommige nemen wel echt verantwoordelijkheid. Er zijn voorbeelden van gemeenten die b.v. de torens van een kerk in eigendom nemen en onderhouden, ofwel de kerk steunen met forse subsidies. Maar het zijn uitzonderingen. Het is voor de Kerk als relatief kleine organisatie een te grote bureaucratische last om met honderden verschillende gemeentelijke overheden, met even zovele verschillende beleidsuitgangspunten, zaken te doen in vaak jarenlange procedures. Daarvoor missen wij het geld en de menskracht. Wat absoluut nodig is, dat is dat er nieuwe, algemene en gelijksoortige regelgeving komt voor gemeentelijk monumentenbeleid ten aanzien van kerkgebouwen. Het helpt de gemeenten en het helpt ons. De monumentenwet dient hiervoor aangepast te worden. In ieder geval zal wettelijk moeten worden vastgelegd dat een overheid nooit een kerk op de monumentenlijst mág plaatsen zonder tegelijk ook financiële verantwoordelijkheid te nemen.

Ik pleit voor een eigen convenant tussen Kerk en Staat m.b.t. ons religieus erfgoed, zoals dat vrijwel overal in het buitenland normale praktijk is.

Kerkgebouw geen fabriekshal

In een recent parlementair debat werd nog wel de vraag gesteld waarom de positie van de Kerk anders zou moeten zijn dan van eigenaars van andere monumenten. Als voorbeeld werden genoemd bedrijfshallen die als industrieel erfgoed worden bestempeld. Hier is wel iets op af te dingen. Ik denk dat er geen enkel bedrijf in Nederland is dat 2000 fabriekshallen heeft, waarvan er duizend op de monumentenlijst staan en een paar honderd overtollig geworden zijn. Elk bedrijf zou onmiddellijk failliet gaan. Daarbij komt dat voor een fabriekshal altijd nog wel een andere bestemming te vinden is: kantoren, woningen, horeca... Bij kerken is de mogelijkheid van herbestemming minimaal. U heeft dat vandaag gehoord.

De positie van het religieus erfgoed is daarbij niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief totaal verschillend van alle andere monumentale gebouwen, vanwege de sacrale betekenis, maar ook vanwege de godsdienstvrijheid. Een overtollig kerkgebouw, dat de monumentenstatus heeft, maar zonder bijbehorende overheidsfinanciering, laat de Kerk in feite als enige uitweg om het gebouw een profane herbestemming te geven. Maar dat is tegen het grondrecht van de godsdienstvrijheid. Of een bepaalde kerk een nieuwe profane bestemming kan krijgen of niet is een beslissing die uitsluitend de Kerk zelf toekomt.

Bij actiegroepen merken we soms dat velen er spontaan van uit te gaan dat kerkgebouwen een soort algemeen maatschappelijk eigendom zijn, waarbij elke burger over de bestemming moet kunnen meepraten. Ik moet hen teleurstellen. We zijn zeker blij met de waardering voor ons religieus erfgoed bij velen binnen én buiten de Kerk, en elke betrokkenheid is welkom. Maar de gebouwen zijn eigendom van de Kerk en van niemand anders. Ze zijn met kerkelijk geld gebouwd en tot nu toe ook grotendeels met kerkelijk geld onderhouden. Alleen de Kerk beslist wat er mee gebeurt. Het klinkt misschien een beetje hard, maar voor de duidelijkheid van de discussie moet ook dit een keer gezegd zijn. Dit alles gezegd hebbende, en u hopelijk de kern van het probleem voldoende duidelijk te hebben gemaakt, kom ik nu bij voorstellen voor mogelijke oplossingsrichtingen.

Hoe dan wel?

In een eerder artikel heb ik het voorstel gedaan om de last voor het behoud van ons religieus erfgoed zodanig tussen Kerk en Staat te verdelen, dat de overheid zich garant stelt voor het extern onderhoud van elke kerk die zij zelf op de monumentenlijst zet, terwijl de Kerk verantwoordelijk is voor het intern onderhoud. Wel zou dan duidelijk in een algemene richtlijn moeten worden vastgelegd wat onder extern en wat onder intern onderhoud valt. Dit systeem bewerkt een daadwerkelijke rechtvaardigheid: De Kerk heeft materieel nadeel doordat zij geheel afziet van de hoge opbrengst bij verkoop en sloop van kerken, die ze voor de eredienst niet meer nodig heeft. Zij heeft voordeel doordat ook het extern onderhoud van monumentale kerken, die ze nog wél gebruikt, door de overheid gedragen wordt. De overheid heeft het daarbij zelf in de hand hoeveel kerken en welke kerken zij als monument wil behouden. De Kerk verplicht zich om ook kerkgebouwen die eigenlijk overtollig zijn toch open te houden, met een beperkte religieuze functie, of ook met enig waardig cultureel nevengebruik. Het voordeel van dit systeem is ook dat monumentale kerken werkelijk voor het nageslacht behouden blijven als *religieus* erfgoed, en niet als casco voor *profane* bestemmingen, waarbij het monument feitelijk meestal toch vernietigd wordt.

Een andere mogelijkheid, of een variant van de eerste, zie ik daarin dat men landelijk of per diocees een koepelorganisatie zou kunnen oprichten die eigenaar wordt van álle monumentale kerken - nog in gebruik of niet in gebruik - en verantwoordelijkheid neemt voor onderhoud en restauratie. Zij zou de noodzakelijke middelen dan moeten verkrijgen uit verschillende bronnen. Enerzijds uit de opbrengst van een klein deel van de ‘overtollige’ kerken die voor herbestemming kunnen worden vrijgegeven, anderzijds uit de ‘huur’ die ze kan berekenen voor monumentale kerken die nog wel voor de eredienst gebruikt worden. Verder uit particuliere fondsen, die ook nu al substantieel bijdragen aan het behoud van ons religieus erfgoed, en bovenal uit een vaste en ruime bijdrage van de overheid. In een convenant zou dit kunnen worden bepaald en vastgelegd. Ook dit systeem bewerkt dezelfde rechtvaardigheid als zojuist geschetst. De Kerk heeft voordelen en nadelen, die ongeveer in evenwicht zijn.

Met dit systeem zou ook een einde komen aan het voortdurende geworstel van parochies en protestantse gemeentes met honderden locale overheden, die allemaal verschillende uitgangspunten hanteren, verschillende politieke belangen hebben en verschillende financiële mogelijkheden. De gemeentelijke overheid weet dan onmiddellijk tot welke vaste bijdrage aan de koepelorganisatie een monumentenaanwijzing haar verplicht, en kan dit in haar beleid laten meewegen. Tot zover mijn perspectief van de problematiek en enkele suggestie om het op te lossen. De discussie zal nog wel even doorgaan. Ik beschouw het als verheugend dat ons religieus erfgoed bij velen emoties en betrokkenheid oproept. Daarom stel ik met dit betoog de nuchtere vraag welke waarde de samenleving aan het behoud van ons religieus erfgoed hecht, en welke verantwoordelijkheid zij daarvoor wil nemen.

Bisschop Dr. Jozef Marianus Punt